

**PRADINĖS MOKYKLOS
SOCIALINĖS PASKIRTIES KLAUSIMAS LIETUVOJE
XIX a. PIRMAJAME KETVIRTYJE**

M. LUKSIENE

Kartu su feodalizmo ideologijos krize, kuri ima ryškėti Lietuvoje jau XVIII a. antrojoje pusėje, luominė mokykla rodo tendenciją virsti klasine. Jau Edukacinės komisijos sudaryta švietimo sistema diegė į kultūrinį krašto gyvenimą daugelį kapitalizmui būdingų ideologinių elementų, ir todėl komisijos nuostatuose nebepabrėžiamas mokyklos luomiškumas. Dar mažiau jis išryškinamas 1803—1804 metų švietimo reformoje, tačiau iš esmės jis išliko visą XIX amžių, siekdamas net jo pabaigą¹.

Kova su feodalizmu, o nuo XIX a. vidurio kova su stipriomis jo liekanomis, kurioms tarptarpti carinės Rusijos santvarka buvo sudariusi visas sąlygas, vyko ir švietimo srityje. Ji čia visų pirma reiškėsi kova prieš mokyklų skirstymą atskiriems luomams, už laipsnišką ir laisvą perėjimą iš žemesnio tipo mokyklos į aukštesnę. Palyginti greitai nyko luominiai skirtumai tarp dvarininkų ir stambiosios buržuazijos, į kurią įėjo ir carinis biurokratinis valdžios aparatas, bet jie ilgai laikėsi santykiuose su liaudimi, ypač su valstiečių masėmis. Ir juo aktyvėjo patys valstiečiai kultūriniame gyvenime, tuo labiau valdantieji sluoksniai stengėsi apriboti tą aktyvumą, duodami jiems siaurai luominės paskirties mokyklą.

Dviejų epochų, feodalizmo ir kapitalizmo, sankryžoje kirtosi gana įvairios pažiūros į liaudies švietimo paskirtį, formas ir jo turinį. Tamsiausias, reakcingiausias bajorijos sluoksnis žiūrėjo į valstietį kaip į darbo jėgą, kurią reikia tik drausminti. Viena tokių drausminimo priemonių buvo laikomas religinių tiesų įdiegimas, teikiant tik būtiniausias elementarias žinias arba apsieinant ir be to.

Sviesesnioji, akylesnioji bajorija, pripažindama, kad reikia gerinti gyvenimą esamos santvarkos rėmuose, savo pažiūromis į liaudies švietimą nebuvo vienalytė. Vieniems jų atrodė, kad santykiai su baudžiauninkais susiklostytų idealūs, jei pats dvarininkas ponas būtų šviesus ir humaniškas. Todėl visų pirma jie reikalavo kelti dvarininkijos kultūrinį lygį, o valstietis esąs antraeilis dalykas: jam pakanką ligi šiol bažnyčios globojamo švietimo. Toliau ėjo ta liberalinių dvarininkų dalis, kuriai įtakos buvo turėjusi XVIII a. pabaigoje ir dar XIX a. pradžioje populiarī Lietuvoje fiziokratų teorija. Laikydama žemę ir žemės darbą visuomeninio turto pagrindu, ji iškelė ir žemės darbininką valstietį kaip pagrindinį vertybių gamintoją. Kartu buvo reiškiamą mintis, kad juo labiau jis

¹ Leninas apie liaudies švietimą, Kaunas, 1960, p. 19.

nuskurdintas ir prislėgtas, tuo mažiau jo darbas produktyvus, ir todėl nuostolingas žemės savininkui. Padidėjęs valstiečio ekonominio-kultūrinio gyvenimo lygis laiduoja geresnį jo darbo efektą. Valstiečio švietimo klausimas šiuo atveju keliamas ekonominėje plotmėje. Ekonominiam valstiečio darbo efektyvumui pasiekti reikalingas ir atitinkamas mokymo turinys. Nepaisant deklaruojamos pagarbos valstiečiui, šios krypties atstovai vertino jį visų pirma kaip gamybinį veiksnį, bet ne kaip pilnateisį ir pilnavertį žmogų. Įvairiai buvo sprendžiama, kiek tam vertybių gamintojui galima bei reikia duoti žinių ir kiek jam leisti naudotis kultūriniais žmonių laimėjimais.

Ne taip toli nuo šios pažiūros buvo liberalinės buržuazijos pedagoginės minties kryptis, reikalavusi švietimo visiems sluoksniams, tačiau išskyrusi kaimo mokyklą į atskirą rūšį su siauresniu mokomuoju turiniu.

Demokratinės krypties atstovai visų pirma siekė laisvo kelio liaudžiai į visas mokyklas, be jokių apribojimų. Ši tendencija daugiausia pasireiškė pačios lietuvių liaudies kovoje dėl teisių mokytis ir atskirų, dažnai iš liaudies kilusių, inteligentų praktinėje švietėjiškoje veikloje.

Nemaža reikšmės liaudies švietimui plėstis ir pažiūroms į jį keistis turėjo su kapitalizmo įsigalėjimu Vakaruose ir jo elementų gausėjimu centrinėje ir rytinėje Europoje vykstant nacijų konsolidavimosi ir formavimosi procesas. XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pradžioje susidariusioje Lietuvos ir Lenkijos politinėje situacijoje iškilo mintis, kad, tik keliant visos tautos kultūrą, ugdant visų jos sluoksnių nacionalinį susipratimą, įmanomas ateityje savarankiškos valstybės atkūrimas. Todėl reikėjo ir liaudžiai duoti tam tikrą išsilavinimą, neapsiribojant vien religinėmis bei profesinėmis žiniomis. Su liaudies kova dėl teisių šviestis ir su nacionalinio sąmoningumo didėjimu glaudžiai siejosi gimtosios kalbos mokyklose varfojimo klausimas. Dėl specifinių nacionalinių santykių Lietuvoje, kur stambiųjų, dirbančių ideologiniame fronte, feodalų sluoksnis buvo nutautęs, kova dėl lietuvių kalbos teisių mokykloje buvo vienas iš pagrindinių lietuvių liaudies kovos dėl teisių į kultūrą reikalavimų,— tai buvo viena iš sudėtinių bendro socialinio klausimo tuo metu dalių².

Trumpai čia suminėtos tendencijos dažnai susidurdavo tiek praktinėje, tiek teorinėje plotmėje. Pirmas platesnis Lietuvos visuomenės susidomėjimas liaudies švietimo klausimais ir jų svarstymas iškilo Edukacinės komisijos kūrimosi metu. Antrasis toks pakilimas išryškėjo 1816—1822 m. Tuo laikotarpiu išsikristalizavo skirtumai tarp demokratiškos pačios liaudies švietimo tendencijų ir feodalų luomo pažiūrų į jas.

Edukacinės komisijos veikimo metu nors daug buvo kalbėta apie pradinės mokyklas ir liaudies švietimą, tačiau praktiškai jų padėtis, kaip ir visą XVIII amžių, nedaug tepasikeitė: papapildinėjusi mokykloms nebuvo išskirta lėšų iš edukacinio fondo, jos liko priklausomos nuo bažnyčios, o feodalinės visuomenės viešojo nuomonė ir toliau skyrė vidurines mokyklas aukštesniesiems sluoksniams, o papapildinėjusias — valstiečiams, smulkiajai šlėktai bei miesto amatininkams. Juridiškai jokio barjero pereiti iš papapildinėjusių mokyklų į vidurinę nebuvo, bet jį apsprendė materialinių valstiečių išgalių ribotumas ir pati to meto gyvenimo struktūra, kurioje dar nebuvo išryškėjęs kiek didesnis inteligentijos poreikis. 1783 m. Edukacinės komisijos nuostatų XXII skyriaus § 2 iš esmės nusakoma luominė papapildinėjusių mokyklų paskirtis: „Šviesti liaudį religiškai, atsižvelgiant į jos luominės prievolės, darbus bei gamybą to paties luomo rėmuose — toks yra tų mokyklėlių tikslas“³.

² Šiame straipsnyje dėl vietos stokos gimtosios kalbos klausimas toliau nenagrinėjamas.

³ Komisija Edukacji Narodowej, Wrocław, 1954, p. 699.

1803 m. gegužės 18 d. Vilniaus universiteto nuostatų § 40 tas luominis momentas formaliai neiškeltas⁴. Kadangi skirtingai nuo kitų carinės Rusijos mokyklų apygardų Vilniaus mokyklų apygardoje gimnazijos ir apskrities mokyklos neturėjo atskiros luominės paskirties ir savo programomis bei mokslo metų skaičiumi mažai tesiskyrė vienos nuo kitų, be to, iš abiejų tipų buvo galima stoti tiesiog į universitetą, tai faktiškai susidarė trijų pakopų mokyklų sistema, kurioje perėjimas iš žemesnės pakopos į aukštesnę nebuvo formaliai suvaržytas. Tačiau kiekviena pakopa turėjo sudaryti baigtą mokslo ciklą, o ne paruošiamąjį etapą aukštesnei mokyklai. Tik parengiamosios klasės prie vidurinių mokyklų specialiai buvo skirtos besiruošiantiems toliau mokytis. Visuomenėje tebebuvo gyvas įsitikinimas, kad pasiturinčiam bajorui nedera leisti savo vaiko į papapijinę mokyklą — ji tinkanti tik žemesniems sluoksniams. Ir dvarininkų vaikai retai telankydavo tokias mokyklas, o mokydavosi iš pradžių arba namie, arba parengiamosiose vidurinių mokyklų klasėse, o mergaitės — pensiuose. Taigi luominė papapijinė mokykla paskirtis buvo dar visuomenėje giliai įleidusi šaknis.

Tiek Edukacinė komisija, tiek ir caro valdžia bei Vilniaus universiteto švietimo vadovybė neaprupino papapijinių mokyklų lėšomis iš bendrųjų švietimo fondų, jos buvo paliktos atskirų mecenatų ir klebonų malonei; atsakomybė už jas ėtartum teko bažnyčiai, tačiau kontrolė priklausė ir universitetui. Iš esmės pradinių mokyklų reikalai nebuvo sukonzentruoti vienoje rankose, o palikti beveik savieigai. Giliau patyrinėjus jų išlaikymo lėšų klausimą, paaiškėja, kad pagrindinis pradinių mokyklų išlaikytojas buvo ne dvasininkai ir ne dvarininkai, kaip teigia kone visi buržuaziniai istorikai, o pati liaudis. Iš Šiaulių aps. veikusių 1808 m., nederliaus metais, 16 papapijinių mokyklų 9 išlaikė tėvai, 4-ose tėvai mokėjo mokytojui, o klebonas duodavo jam „stalą“ (t. y. maistą), ir apie tris mokyklas žinių nėra (reikia manyti, kad ir tas išlaikė tėvai, nes duomenys imti iš bažnytinių šaltinių)⁵. Taigi vidurinė mokykla buvo nemokama, o pradinė — dažniausiai mokama. Ne veltui 1831 m. sukilimo metu lietuviškame atsišaukime į liaudį, kviečiant imtis ginklo, be neapibrėžtos, miglotos laisvės, žadėta duoti jai „daug veltų iškalų“⁶. Jau tas vienas faktas, kad pradinis mokslas buvo mokamas, sunkino liaudžiai leisti vaikus mokytis, nekalbant apie tai, kad papapijinių mokyklų tinklas buvo retas. Edukacinės komisijos nuostatai, o vėliau šviesesnioji feodalinė visuomenė tik pageidavo, kad būtų po vieną mokyklą papapijoje. Nors vakarinėje Lietuvos dalyje tas bemaž buvo pasiekta pačioje XIX a. pradžioje, tačiau rytinėje dalyje labai toli atsilikta per visą XIX a. pirmąją pusę. Tik arti bažnyčios gyvenantieji vaikai galėjo pasiekti mokyklą iš namų, o toliau gyvenantiems tėvams reikėjo ieškoti, kur juos apgyvendinti, mokant už butą ir valgį. Nederliaus metais (pvz., 1808 m.) nustodavo veikti daugelis mokyklų — valstietis nepajėgdavo mokėti už mokslą ir išlaikyti vaiką atskirai nuo šeimos.

Tuo būdu vis labiau ryškėjo neatitikimas tarp esamų liaudies švietimo galimybių ir augančio liaudies poreikio gauti minimalių žinių. Šviesesnioji Lietuvos visuomenė, ypač universiteto siunčiami mokyklų vizitatoriai, dažnai nusiskundžia, kad liaudies švietimo klausimas toli gražu nėra išspręstas. Tačiau nei jie, nei vėliau buržuaziniai istorikai, tyrinęjusieji tą laikotarpį, nepastebėjo nei pačios liaudies didėjančio sąmonėjimo, nei jos siekimo kultūrinių vertybių demokratizacijos, liaudies

⁴ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, т. I, СПб., 1864, p. 59.

⁵ VVU Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius, F KC, b. 559.

⁶ „Darbai ir dienos“, t. VIII, Kaunas, 1938, p. 82—83.

masių aktyvėjimo šioje srityje. Tai rodo nuolat gausėjantis mokinių skaičius parapijinėse, liaudies iniciatyva steigiamose kaimo mokyklėlėse ir besimokančių valstiečių didelis procentas (kartais 50%) vidurinėse.

XIX a. pirmajame ketvirtyje parapijinių mokyklų, kurios buvo universiteto registruojamos (žinios dažniausiai būdavo netikslios, nes jas pateikdavo viener klebonai, kitur apskričių garbės globėjai, dar kitur buvo užrašomos iš pasikalbėjimo su vidurinės mokyklos vedėju), labai nedaug padidėjo. Štai Šiaulių aps. 25 parapijose 1804 m. veikė 24 mokyklos, nederliaus metais, 1806 m., — 15, o jau 1817 m., 1824 m., 1826 m. vėl 24 mokyklos, tik mokinių skaičius pasikeitė: 1804 m. — 659, o 1822 m. — 1043 mokiniai. Telšių aps. 27 parapijose 1804 m. veikė 18 mokyklų, 1805 m. — 24, 1808 m. — 15, 1824 m. — 23 mokyklos; mokinių skaičius išaugo nuo 671 mokinio 1804 m. ligi 1157 mokinių 1824 m. Raseinių aps. vaizdas kiek kitoks: 44 parapijose 1804 m. veikė 19 mokyklų, 1822 m. — 18, 1824 m. — 31, 1826 m. — 46 mokyklos, tačiau mokinių nepadidėjo, kaip anose dviejose apskrityse: 1804 m. — 579, o 1824 m. — 526 mokiniai. Rytų Lietuvos apskrityse tokio mokinių ar mokyklų tinklo didėjimo niekur nepastebima, pvz., Ukmergės aps. 49 parapijose 1805 m. buvo užregistruota 11 mokyklų, o nuo 1812 m. mokyklų skaičius ima mažėti⁷.

Be to, kai kuriose apskrityse pradeda plėstis ypatingas pradinės mokyklos tipas — kaimo mokyklėlės, niekieno neregistruojamos ir neglobojamos (A. Jasevičiaus atsiminimuose „Išginimas ir sugrįžimas“ — „Mūsų senovė“, t. III, Kaunas, 1940, p. 109 — vadinamos bakalarijomis, o Užnemunėje — pakampių mokyklėlėmis). Jas steigė patys valstiečiai savo iniciatyva arba kurio nors šviesesnio žmogaus paraginti. Jų buvo visoje Lietuvoje: Žemaičiuose, Užnemunėje ir t. t. Mokė tose mokyklėlėse dažniausiai skaityti ir rašyti (ne visur) gimtąja kalba, tikybos ir skaičiavimo (taip pat ne visur), kartais pamokydavo lenkiškai. Jos kūrėsi visų pirma todėl, kad valstiečiui ir neturtingam šlėktai buvo pigesnės, o iš dalies ir todėl, kad mokoma jose buvo gimtąja kalba. Jų programą apsprendė pačių valstiečių jaučiamas reikalas turėti nors kiek žinių, reikalingų besikeičiant ir vis sudėtingėjant žmonių santykiams.

Trečiasis savarankiško liaudies veržimosi į mokslą ir jos iniciatyvos šioje srityje reiškiny — tai gausus valstiečių skaičius vidurinėse mokyklose. Į vidurines mokyklas leisti savo vaikus skatino valstietį noras išsilaisvinti iš žeminančios luominės padėties, o, kapitalizmo elementams feodaliniėje epochoje besivystant, augo ir inteligentinių profesijų visuomeninis svoris ir jų pareikalavimas. Ypač veržėsi į aukštesniąsias mokyklas smulkioji šlėkta, nuo jos nenorėjo atsilikti ir valstiečiai, ypač laisvieji ir pasiturintieji. Didelė jų dalis ėjo į kunigus, nes į žemesniusius dvasininkus bajorai nesiverždavo, o įsigyti kunigo profesiją buvo lengviau ir materialiniu atžvilgiu: gydytojui ir teisininkui reikėjo baigti vidurinę mokyklą ir universitetą, o kunigui — pakako nepilnos vidurinės ir seminarijos, kurioje gaudavo pilną išlaikymą ir butą. Tačiau dauguma valstiečių vaikų išstodavo iš vidurinių mokyklų pirmųjų klasių dėl lėšų trūkumo. Jie imdavo dirbti parapijinių ir kaimo mokyklėlių mokytojais, gaudavo įvairių pareigų dvaruose, rečiau grįždavo atgal namo prie žemės. Visi šitie žmonės negalėjo būti patenkinti savo padėtimi: jų siekimas išsimokslinti ir tokiu būdu išsivaduoti iš paniekinimo dažniausiai sužlugdavo. Jie sudarė šviesesnį, drauge ir neramų fermentą valstiečių tarpe, giliau, nei visa jų masė, suvokdami socialinę skriaudą.

⁷ VVU Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius FF: 1804 m. KC, b. 235; 1808 m. KC, b. 559; 1822 m. KC, b. 238 ir KC, b. 260; 1824 m. KC, b. 511; 1826 m. KC, b. 513.

Taikliai tą momentą, iš savo kertės žiūrėdamas, yra pastebėjęs Ukmergės aps. garbės globėjas F. Siesickis 1823 m. rašte kuratoriui A. Car-toriskui. Iš dalies teisingai konstatuodamas, kad „parapijinėse mokyklose kartais vaikas nieko neišmoksta“, jis priduria, jog „imlesnio proto ima bodėtis žemdirbio luomu, dažnai mesdami tėvo amatą, vaikosi paskui vi-liokiškus projektus arba, išmokę pono lėšomis rašyti, naudoja tą dovaną, keldami nepaklusnumą vyresnybei, rašinėdami prašymus ir padėdami by-linėti. . . Tokia yra priežastis, dėl kurios daugelis dvarininkų turėjo susi-laikyti steigti pas save valstiečiams mokyklėles. Šią baimę pašalinis vy-riausybės duota tinkama mokyklėlių kryptis, o aprūpinus jas priemonė-mis, palengvinus jose mokymąsi, . . . jos patrauks ir valstiečius“⁸.

Taigi aštrėjančios klasių kovos situacijoje feodalų sluoksniui, kuriam slydo pagrindas iš po kojų, vis daugiau ima analizuoti visus sau pavojingus visuomeninius veiksmus. Kartu atkreipiamas dėmesys į pamokytą valstietį ir jo vietą visuomeniniame gyvenime, vis daugiau imama baimintis, kad per plačios jo žinios nebutų pavojingos esamai santvarkai. Dar 1816 m. universiteto prof. I. Reška, grįžęs iš mokyklų vizitacijos, skundėsi pradinių mokyklų tinklo retumu ir bandė spręsti liaudies švietimo klausimą, siūlydamas tokį projektą: „esu priverstas pasakyti, kad Vilniaus ir Žemaičių vyskupijose prelatai, kanauninkai ir turtingiausi klebonai, kurie turi beneficijas, neduoda pavyzdžio neturtingiems klebonams, steigiant parapijines mokyklas, priešingai, tuo paskatina gėdingai atsikalbinėti. Universitetas, tur būt, pasiteiravęs dvasinės vyresnybės, sugebės tokiam apsileidimui užkirsti kelią. Reikia dar žinoti, kad dėl nuolatinio skurdo retas valstietis ir akalicos šlėkta išsigali savo sūnų išvežti už mylios, ten jam išnuomoti butą ir aprūpinti maistu. Todėl, norint uoliai šiomis sąlygomis patenkinti šviesiausiojo imperatoriaus valią ir ketinimus, reikia visų pirma gauti nutarimą, kad kiekvienas kaimas nors vieną berniuką galėtų siųsti į parapijinę mokyklą, o šis, gavęs nustatytų žinių, būtų įpareigotas mokyti kelerius metus savo kaimo vaikus“. Gerai žinodamas feodalų klasės daugumos pažiūras į valstiečių švietimą, prof. I. Reška čia pat pastebi, kad reikia universitetui apsidrausti ne tik nuo dvarininkų neigiamos pažiūros į valstietį, bet ir nuo jų savivaliavimo. Todėl, norint siūlomą projektą įgyvendinti, nutarimą reikia teisiškai apdrausti, „nes kitaip dvarininkai tuoj atiduos tokius jaunuolius į rekrutus ir niekadys kitaip negalės būti paskleistos tarp žmonelių elementarios žinios“⁹.

Telšių pavieto garbės globėjas baronas A. Rionė, apsilankęs mokyklose ir pasitaręs su klebonais, 1821 m. kovo 5 d. rašė universitetui raportą: „Gaunu daug nusiskundimų iš parapijų klebonų, kad kaimuose ir akalicose moko mokytojai, neturėdami jokio mokyklos pažymėjimo ir nepatikrinto elgesio“¹⁰. Platelių klebonas skundžiasi, rašoma tame pačiame rašte, kad jo parapijinėje mokykloje vos keli vaikai, nors gausu parapijiečių, „o tik todėl, kad kaimuose ir akalicose laiko direktorius. Tos steigiamos slaptosios mokyklos, kurios jokiai mokyklinei priežiūrai nepriklauso, man atrodo, visai priešinasi bet kuriems edukaciniam nuostatams ir yra priežastis, kad parapijinės mokyklos, kurios rūpestingai priežiūrimos, nėra gausios, tuo tarpu kai daugybė vaikų privačiose ir nekontroliuojamose vietose gauna dažnai klaidingą mokslą.— Todėl, jei šviesusis universitetas, skubiai išsiųsdamas [raštą], įgalios mane užkirsti kelią blogiui, galėsiu pagal savo pareigas, kaip apskrities maršalka, paprašyti

⁸ Lietuvos TSR CVIA, F 567, ap. 2, b. 1213, l. 88.

⁹ Lietuvos TSR CVIA, F 567, ap. 2, b. 523, 1816 m., l. 66.

¹⁰ Lietuvos TSR CVIA, F 567, ap. 2, b. 1571, l. 47.

žemesnįjį Žemės teisimą uždrausti kaimuose ir akalicose mokyti vaikus¹¹. Be abejo, yra dalis tiesos, kad kaimo mokyklėlėse — bakalarijose — samdomi mokytojai dažnai būdavo ne tik mažai pasiruošę tam darbui, bet ir visokie perėjūnai, elgetos, tačiau ir parapijinių mokyklų mokytojais būdavo vargonininkai, zakristijonai ir šiaip vos vos pasimokę žmonės. Vadinas, abiejuose mokyklų tipuose mokytojo pasiruošimo lygis nebuvo aukštas. Baroną A. Rionę gąsdino visiška mokyklėlių priklausomybė nuo tėvų valstiečių ir nepavaldumas jokiai kontrolei.

Valstiečio veržimasis į mokslą ir tuo būdu vadavimasis iš materialinės ir dvasinės priklausomybės nuo žemvaldžių kelė nerimą visai bajoriškai inteligentijai, kuri, neneigdama liaudies švietimo būtinumo, vis daugiau ėmė svarstyti, koks tas turėtų būti švietimas. Toks gyvo svarstymo laikotarpis Lietuvoje pastebimas 1816—1822 m., nors jo pradžia siekė Edukacinės komisijos laikus. Dar 1776 m. liberalinės bajorijos atstovas kun. M. Karpavičius, darydamas pranešimą seime švietimo klausimais, atskleidęs ponų savivaliavimą, įrodinėjo švietimo būtinumą liaudžiai, nes iš to busią naudos ir ponams, ir valstiečiams, kartu pastebėdamas, kad valstiečiams didelio mokslo nereikia, svarbiausia, katekizmą dėstant, iškelti jų ydas ir kovoti su jomis bei su „neapykanta ponams“¹². Taigi valstiečių švietimui feodaliniėje santvarkoje buvo skiriamas ekonominis ir socialinis uždavinys.

1810 m. universitetui steigiant Joniškėlio pavyzdinę mokyklą, ima ryškėti liberalinių dvarininkų tarpe valstiečių mokslo programos suprofesinimo mintis. Iš pradžių ji nebuvo aiškiai sociališkai nuspalvinta, tik tolesnėje raidoje ėmė vis labiau atsiskleisti tendencija sudaryti skirtingą programą pradinei mokyklai, skiriamai žemesniam luomui, ir vidurinei mokyklai. Tai matyti, Joniškėlio mokyklos statutą („Joniškėlio parapijinės mokyklos Upytės aps. sandara, Vilniaus imperatoriškojo universiteto vadovybės 1810 m. spalio 28 d. patvirtinta ir vykdyti pateikta“¹³) palyginus su jo prototipu — Volynės, Podolės ir Kijevo gubernijų vizitatoriaus su ypatingomis teisėmis, energingo švietimo veikėjo T. Čackio 1807 m. sudarytais ir Švietimo ministerijos aprobuotais nuostatais pradinėms mokykloms, kurie buvo pridėti prie minėto statuto. T. Čackis aiškiai skiria pradines mokyklas (be parengiamųjų klasių prie vidurinių) žemesniems visuomenės sluoksniams: šlėktai, kuri pati dirba žemę (išskiriama ir tokia kategorija!), ir amatininkams privalomas pradinis ir ūkinis švietimas, valstiečiams — tik ūkinis, o bendrasis lavinimas — tik kaip fakultatyvinis¹⁴. (Nuostatų II skyriaus § 8 rašoma, kad n e d r a u d ž i a m a valstiečių vaikui mokytis ir nepraktiško, elementarinio mokslo, o § 7 sakoma, kad valstiečių vaikai privalo mokytis praktiškų mokslų¹⁵.) Jis teigia, kad dviejų pirmųjų sluoksnių vaikai turi pradėti mokytis 6—8 metų, o valstiečių — 10 metų. Kadangi valstiečių vaikai turi dirbti ūkyje, tai pagrindinis jų mokymo laikas — keli žiemos mėnesiai ir sekmadieniai, o šlėktos ir amatininkų vaikams — ištisi mokslo metai. Tuo tarpu Jonišk-

¹¹ Lietuvos TSR CVIA, F 567, ap. 2, b. 1571, l. 47.

¹² T. W i e r z b o w s k i, Szkoły parafjalne w Polsce i na Litwie, Kraków, 1921, p. 84.

¹³ Lietuvos TSR CVIA, F 567, ap. 2, b. 306, l. 1.

¹⁴ T. Čackis naudojosi Edukacinės komisijos žymaus veikėjo H. Kolontajaus sudarytu pradinių mokyklų projektu (žr. H. Kołłątaj, Korespondencya listowna, z Tadeuszem Czackim, t. II, Kraków, 1844, p. 148—205). Tačiau palyginti demokratines pastarojo pažiūras T. Čackis savajame projekte pakeitė tai, ką H. Kolontajus skyrė valstiečiams, priskirdamas žemę dirbančiai šlėktai (žr. P. Chmielowski, Tadeusz Czacki, 1898, Kraków, p. 68).

¹⁵ Сборник материалов по истории просвещения, т. III, 1865, СПб, p. 856—857; plačiau žr. A. Е n d z i n a s, Specialusis mokymas Lietuvoje XIX a. pirmojoje pusėje, Pedagogika ir psichologija, t. II, 1962, Vilnius, p. 141—144.

kėlio mokyklos programos autorius¹⁶ atmetė T. Čackio pradinės mokyklos luominės tendencijas, neišskirdamas atskiros programos šlėktai ir valstiečiams. T. Čackiui rūpėjo, kad, atitinkdama naujus gamybinius santykius, pagrindinė darbo jėga — valstietis — būtų gerai jiems pasiruošęs, o Joniškėlio nuostatų autorius matė valstietyje ir žmogų, sugebantį suprasti ir šaknies traukimą, ir geometriją, ir geografiją, ir t. t. Jo sudaryta programa buvo aiškaus realinio profilio, susieta su praktika, platesnė, sudėtingesnė ir naujoviškesnė už T. Čackio siūlomąją šlėktai. Vis dėlto universitetas, kaip ir Joniškėlio programos autorius, steigdami naujo tipo pradinę mokyklą Lietuvoje, nepareiškė aiškios pažiūros dėl jos ryšio su vidurine mokykla. Joniškėlio mokyklos programa buvo kuriama naujai, neatsizvelgiant į to meto tradiciją, joje buvo linkstama į gamtos-matematikos ir praktiškuosius mokslus, kas tuo metu buvo pažangus dalykas. Tačiau ryšys su vidurine mokykla nutrūko, nes pastarosios programa buvo aiškiai humanitarinio-klasikinio profilio. Naujasis pradinės mokyklos tipas neprigijo Lietuvoje ne tik todėl, kad truko tam paruoštų mokytojų bei materialinės bazės, bet ir dėl pačios liaudies neigiamos pažiūros į siaurai profesinę programą. Liaudis iš dalies stichiškai, iš dalies dėl susidariusios tradicijos daugiausia siekė dviejų tikslų: duoti savo vaikams, kurie neketina toliau mokytis, minimumą būtinausių gyvenime žinių, t. y. pramokyti skaityti, rašyti ir skaičiuoti, o kurie trokšta toliau mokytis — paruošti į vidurinę, t. y. pramokyti lotynų ir lenkų kalbų. Be lotynų kalbos tuo metu žmogus tikru inteligentu negalėjo būti laikomas. Gyvenimas kurė savotišką paradoksą: pažangiausias mokyklos tipas Joniškėlyje savo programa tapo luominės mokyklos tipu ir todėl negalėjo patenkinti liaudies troškimų, o atsilikęs mokyklos tipas su lotynų kalba dėl pačios švietimo sistemos struktūros padėjo griauti luomiškumo pagrindus švietime. Joniškėlio mokytojai patys domėjosi, kodėl jų mokykloje maza mokinių, kai tuo tarpu jų apstu paprastose parapijinėse mokyklose. Mokyklų direktorius J. Skačkovskis 1822 m. kovo 14 d. rašė universitetui raštą apie nelegalias valstiečių mokyklas Upytės apskrityje ir ten pat nagrinėjo, kas trukdo Joniškėlio mokyklai tapti populiaria. Tarp daugelio kliūčių, gubernijos maršalkos ir Joniškėlio mokytojų teigimu, pati žymiausia yra ši, kad „kažkoks Joteika, pasivadinęs pedagogu, gyvenantis per mylią nuo Joniškėlio, Pušaloto parapijoje, vadinamame Pagirnapio kaime, neturintis jokio vyresnybės tam leidimo, įkūrė vien tik pasipelnymo tikslu mokyklėlę ir joje moko valstiečių vaikus daugiausia lotynų kalbos, kurios mokymu, suvedžiodamas pačius valstiečius tėvus, atbaido jų vaikus nuo tikrai tinkamų valstiečių luomui mokslų. Panaši mokyklėlė buvo įsteigta Joniškėlio parapijoje“. Tačiau klebonas Kybartas, apsižiūrėjęs, kad mokytojas neturįs jokio pažymėjimo, be to, nieko neišmanąs, ir pasiuntęs jį žemės dirbti, o mokinius į Joniškėlio mokyklą¹⁷.

Jei Joniškėlio mokykla iš dalies tapo luomine dėl neprisitaikymo prie vidurinių mokyklų programos, tai vėliau vis dažniau keliamas skirtingų programų valstiečiams ir valdančiajam sluoksniui klausimas.

Universitete kelis kartus buvo diskutuojama dėl lotynų kalbos reikalingumo pradinėje mokykloje. 1820 m. prof. J. Chodanis ir prof. Kapelis, grįžę iš vizitacijos po Vilniaus miesto mokyklas, pareiškė, kad lotynų kalba būtina besiruošiantiems stoti į vidurinę, bet ji visai nereikalinga tiems, kurie nesimokys toliau, nes tik „vargina veltui vaikų protą

¹⁶ Atrodo, kad juo buvo pažangus Lietuvos kultūros veikėjas K. Kontrimas, nes jis pasirašė minėtus nuostatus. K. Kontrimas tuo metu itin daug rūpinosi mokyklų klausimais, pvz., 1809 m. jis parašė memorandumą universitetui dėl steigimo pasaulietiškos mokyklos žydų varguomenei Vilniuje ir kt.

¹⁷ Lietuvos TSR CVIA, F 567, ap. 2, b. 1095, 1822 m., l. 58.

ir gaišina laiką“. Todėl ji turėtų būti griežtai uždrausta¹⁸. O toks draudimas, aišku, pirmiausia turėjo būti taikomas valstiečiams skirtose mokyklose.

Pradinių mokyklų programų svarstymams kilti, siekiant priartinti jas prie gyvenimo, be abejo, buvo pagrindo. Tačiau siūlomų reformų kryptis linko parapijinę mokyklą paversti siaurai luomine. Bene ryškiausiai tą vidinį prieštaravimą tarp teisingos to meto pradinės mokyklos kritikos ir siūlomo sprendimo atskleidžia vienas iš akyliausių vizitatorių, liberalinės dvarininkijos atstovas J. Chodzka 1822 m.: „Parapijinės mokyklos, kokios yra dabartiniu metu, teduoda vaikams tik laiko nuostolius ir sudaro tolesniam jų mokslui kliūtis, negu švietimą; atrodo, kad visa yra skirta tik tam, kad kuo greičiau išmokytų lotyniškai asmenuoti ir linksniuoti. Aptikau net tokių mokyklų, kuriose tiesiog mokoma iš lotyniškų knygų silabizuoti. Todėl, išskyrus tarpusavio mokymo [Lankasterio] mokyklą, kuriose pradinis mokymas vyksta paprastai, kitos itin menkai paruošia į apskrities mokyklą ir mažiausiai atitinka savo paskirtį, t. y. apšviesti kaimiečių vaikus pagal jų, žemdirbių, luomą. Jei prie apskrities mokyklų parengiamosios klasės moko lotynų gramatikos ir kitų pradinių mokslų, kurių vėliau mokinyš klasėje klausys, [tai] šie [mokslai] itin naudingi tiems, kurie turi laiko ir sąlygų eiti į mokyklą. Bet žemdirbių vaikams parapijinė mokykla turi būti mokslo pradžia ir pabaiga“¹⁹.

Pradinės mokyklas sulauominti 1817 m. buvo užsibrėžęs ir kuratorius A. Cartoriskis, kada jis neteko dirvos veikti prie caro Aleksandro I kaip politinis veikėjas. Feodalus rūpintis liaudies švietimu vertė besivystantys kapitalistiniai santykiai, politinė situacija, o ypač gilėjantis pačios liaudies sąmoningas švietimo vertinimas kaip viena iš kovos priemonių prieš feodalizmo sudarytą kultūrinį žemesnio luomo apribojimą ir jo dvasinį pavergimą. A. Cartoriskis ragino universitetą sunormuoti parapijinių mokyklų materialinio aprūpinimo, administracinio jų pavaldumo ir programų klausimus. 1818 m. universitetas sudarė parapijinėms mokykloms programos projektą ir tarėsi su Vilniaus vyskupu, kaip sutvarkyti jų išlaikymą. Visuose tuose raštuose ryškėja ne tik feodalų susirūpinimas liaudies švietimu, bet drauge ir nerimas dėl liaudies švietimo linkmės, kad ji nebūtų pavojinga dvarininkams. Praktiškai visi tie svarstymai jokių rezultatų nedavė. Pats A. Cartoriskis²⁰, tik paragintas iš šalies, įsteigė 1823 m. savo dvaruose vienintelę Kupiškio mokyklą, kurioje buvo vartojamas Lankasterio metodas ir dėstoma lenkų kalba. Net pats jos įsteigimo motyvas buvo, atrodo, siaurai luominis, nes Troškūnų vidurinės mokyklos vizitacijos akte pažymėta, kad palyginti pasiturimai gyvenantieji Kupiškio parapijos valstiečiai daug vaikų siunčia į vidurinę, o tai esąs labai neigiamas reiškinys. Netrukus po to A. Cartoriskis paskyrė pinigų mokyklai, kad valstiečiai neleistų vaikų į vidurinę mokyklą.

A. Cartoriskio raštuose universitetui greta įžvalgių ir teisingų metodinių nurodymų iškyla noras išskirti pradinę mokyklą iš vientisos mokyklų laipsnių eilės į uždarą luominį tipą. 1817 m. liepos 16 d. rašte Nr. 227

¹⁸ Lietuvos TSR CVIA, F 567, ap. 2, b. 275, 1820 m., I. 4.

¹⁹ VVU Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius, F KC, b. 515, p. 290.

²⁰ Buržuazinėje lenkų istoriografijoje ir kai kuriuose šiandieninės Lenkijos leidiniuose, kaip W. Bobkowska, *Nowe prądy w polskiem szkolnictwie ludowem w początku XIX w.*, Kraków, 1928, p. 274; M. Handełsmann, *Adam Czartoryski*, t. I, Warszawa, 1948, p. 59; J. Kallenbach, *Kuratorja Wileńska*, Warszawa, 1909, p. 423 bei H. Moscickio veikaluose, A. Cartoriskis iškeliamas kaip vienas pagrindinių liaudies švietimo Lietuvoje puoselėtojų, mokyklų tinklo išplėtėjas ir t. t. Si mintis iš dalies pakartota ir „Lietuviškojoje enciklopedijoje“ (t. V, p. 1003). Tačiau faktai kalba ką kita: daugiausia pradinių mokyklų buvo Žemaičiuose, bet nė viena jų nebuvo įsteigta A. Cartoriskio iniciatyva, tuo tarpu Rytų Lietuvoje mokyklų tinklas beveik nepadidėjo. Pagrindinis veiksnys švietimui plėtotis vis dėlto buvo pati lietuvių liaudis.

kuratorius rašo universitetui: „1) Parapijinių mokyklų steigimas ir jų skaičiaus didinimas privalo būti laikomas svarbiausiu dalyku, vadovaujant ir tvarkant auklėjimo veiklą, kadangi ši gyventojų klasė yra gausiausia ir ligi šiol labiausiai apleista, o jos švietimui tos mokyklos yra skiriamos. . . 2) Pirmasis kiekvieno mokyklos laipsnio uždavinys turi būti pilnai išlavinti tuos, kuriems tos mokyklos skiriamos. Jokios žemesnės mokyklos nereikia laikyti tik paruošiamąja aukštesnei, o priešingai — dėti visas pastangas, kad kiekviena mokykla galėtų visiškai išprusinti tuos mokinius, kurie į aukštesnę nebeis (o tokių yra didžiausias skaičius). . . 4) Todėl, steigiant įvairių rūšių bei laipsnių mokyklas, mokslo dalykus, jų apimtį, mokymo metodus ir sudarinėjant vadovėlius, reikia, kad taisyklės nurodinėtų tiksliai tai gyventojų klasei, kuriai ta mokykla yra skiriama, o neruoštų mokinių aukštesnėms mokykloms. 5) . . . žemesnėse mokyklose apskritai privalo būti mokomi praktiškieji mokslai, o aukštesnėse — scientiniai (moksliniai). 6) . . . prie kiekvienos aukštesnės mokyklos turi būti prieš ją einanti žemesnė. 8) . . . geriau mažiau, bet geriau išmokyti. 9) . . . žemesnių mokyklų instrukcijoje mokytojams reikia įrašyti, kad ne tiek dėmesio reikia kreipti į pačius gabiausius ir su jais skubėti, kiek į daugumą, į vidutinius“²¹.

Grynai metodinių ir tikslų nurodymų A. Čartoriskis duoda dešimtoje savo rašto pastraipoje: „Tiek sudarant vadovėlius žemesnėms mokykloms, tiek jose mokant, reikia laikytis šių dėsnių: pradėti juslinių daiktų rodytu, o ne abstrakcijomis. Pereiti nuo pavienio prie bendro, nuo žinomo prie nežinomo. Nemokyti nieko, kas negalėtų būti mokykloje suprasta arba nebūtų nurodyta. Lavinant kuriuo nors dalyku protą ir aiškinant jį, reikia atsižvelgti taip pat į širdies auklėjimą; o savo ruožtu, auklėjant širdį, reikia stengtis, kad iš to mokymo galėtų būti kokia nors loginė nauda. Reikia stengtis sudaryti įgūdžius, nes juos galima žymiai ilgiau išlaikyti, negu mokslą“²². Vis dėlto savąjį raštą A. Čartoriskis baigia raginimu sustiprinti mokyklose tikyba, kaip visa ko pagrindą. A. Čartoriskis dėjo pagrindus grynai luominei mokyklos sistemai, kur liaudžiai skiriamos žinios ir mokymo metodas būtų kitokie, kaip aukštesniems luomams. Tą pačią mintį, tik dar labiau nukrypusią į reakciją, randame teologijos profesoriaus J. K. Chodanio 1823 m. memorandumu universitetui „Kaip pataisyti auklėjimą Vilniaus apygardos žemesnėse mokyklose“ („Myśli względem poprawienia Edukacyi krajowej przez urządzenie przyzwoite Szkół niższych“). Būdamas pats gerai išsilavinęs, prof. J. K. Chodanis apibendrino to meto feodalinės inteligentijos ir feodalų klasės pažiūras į liaudies švietimą. Jo memorandumu pirmiausia krinta į akis pastangos suvienodinti visų mokyklų programas ir vadovėlius. Iš vienos pusės, tai teisingas noras, nes tokiu būdu buvo galima pakelti daugelį visai žemo lygio pradinių mokyklų. Iš kitos pusės, šis troškimas suvienodinti rodo, kad nekyla nė mažiausios minties dėl skirtingų tautų, sudarančių Vilniaus universiteto apygardą — lietuvių, baltarusių, ukrainiečių ir kt., — aprūpinimo atitinkamomis mokymo priemonėmis. Gimtosios kalbos principas mokykloje taikomas ne iš esmės, o formaliai. Mokyklų struktūra — grynai luominė (pagrindu paimti T. Čackio 1807 m. nuostatai): pradinė mokykla — žemiausiam luomui, vidurinė — vidutiniam („tai klasei priklauso dvarininkų vaikai, kurie turi padorų išlaikymą, bet yra neturtingi, tokie paprastai būna vieno palivarko savininkai su gausia šeimyna; civiliniai tarnautojai ir žemesnių laipsnių kariškiai, gausi privačių ir ekonominių

²¹ Lietuvos TSR CVIA, F 567, ap. 2, b. 689, l. 51—52.

²² Ten pat.

farnautojų klasė, pirkliai, artistai, žymesni amatininkai ir kt.²³, kurie „reikia tikėtis augš“²⁴). Tarp aukštesniojo ir žemesniojo mokyklos laipsnių, J. K. Chodanio manymu, privalėtų būti turinio ir metodo skirtumai. Žemesniojo laipsnio mokyklose neturėtų būti nereikalingų dalykų: mokinys tokioje mokykloje, radęs viską, kas jo luomui dera, galėtų būti patenkinamas ir ramus, kad daugiau mokytis jam nebereikės. Toliau jis galėtų tobulintis pagal savo profesiją (pašaukimą)²⁵.

J. K. Chodanis teigė, kad „mūsų krašte pirmiausia reikia pakylėti kaimo gyventojus ligi žmogaus,— duoti jiems suvokti ir pajusti moralines ir religines sąvokas, kurios sudaro didžiausią skirtumą tarp žmonių ir gyvulių“²⁶. „Žemesnės klasės žmogui mokslo tikslas turi būti toks, kad nežinojimas netrukdytų jam gerinti savo buitį, kad ir valstietis galėtų tapti naudingesnis sau ir kitiems, žodžiu, kad galėtų būti geras žmogus ir geras pilietis“²⁷. Šis abstraktus ir palyginti platus valstiečio mokslo tikslo nusakymas sukonkretintas žymiai susiaurėja: valstiečiui, atseit, pakanka tikybos, mokėti skaityti ir rašyti, skaičiuoti, dorovės mokslo, praktiškos mechanikos, matavimo, daržininkystės, ūkininkystės ir religinių giesmių, o daugiau jo nieko nereikia mokytis: nei užsienio kalbų, nei poezijos, o dorovės moksle jis „apsieis be pavyzdžių ir aprašymų didžių ir didvyriškų žygių“²⁸. Vadinas, reikia saugoti liaudį nuo visko, kas galėtų pažadinti mintį, kad valstietis yra žmogus, kas galėtų pažadinti troškimą augti. Romantizmo suklestėjimo pradžioje mokytas profesorius jautė poezijos jėgą, didvyriško žygio paveikslą ir todėl stengėsi apsaugoti nuo visų tų dirgiklių žemesniąją klasę.

J. K. Chodanis siūlė naudoti ir skirtingą liaudžiai metodą. Geriausias jam atrodė Lankasterio metodas, kuris neplečia akiračio, o duoda tam tikrą mechaniškai išmokytų žinių kiekį. Jei Lankasterio metodą būtų sunku visur įvesti, tai profesorius siūlo naudoti dar Edukacinės komisijos metu išleistą elementorių lenkų kalba „Elementarz dla szkół parafialnych“ w Wilnie, Zawadski, 1808²⁹. Tačiau J. K. Chodanis čia pat siūlė sutrumpinti vadovėlio dorovės mokslo skyrių, nes jis esąs per sunkus. Autoriaus nuomone, jį reikėtų išleisti atskira knygele apie kiekvienos visuomenės klasės pareigas ir prievoles, pritaikant specialiai žemesniajam luomui³⁰. Jeigu žemesniųjų sluoksnių švietimo metodo pagrindą turėjo sudaryti praktiškumas, kuris turėjo apsaugoti juos nuo visko, kas gali sukelti mąstymą ar duoti mąstymo įgūdžių besimokančiajam, tai aukštesniesiems sluoksniams ir išskirtinių gabumų žmonėms iš žemesniųjų sluoksnių J. K. Chodanis siūlė mokslinį metodą, kaip jis jį vadino „scientinį“ („scyentiificzna metoda“). „Mokiniai, kurie gimė su dideliais talentais arba su didesniu turtu, kad galėtų atitikti savo pašaukimą, turi turėti daugiau žinių ir pagaliau privalo mokytis tokiu metodu, kuris įpratintų suvokti daugybę faktų ir atskirų sąvokų, tvarkyti ir ypač stebėti bendruosius principus, taisykles ir dėsnius, kuriuos leidžia pažinti sistemiškai sudarytas mokslas. Skirdami didelę savo jaunystės dalį mokslui aukštesnėje mokykloje ir išėję iš jos, nebūtinai nuo jos atitrūkę, šie mokiniai gali susipažinti su moksliniu metodu ir tinkamai naudotis jo rezultatais, ar mokydami viešai, ar rašydami mokslo veikalus, ar užimdami aukštesnes

²³ VVU Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius, F KC, b. 653, p. 9.

²⁴ Ten pat, p. 19.

²⁵ Ten pat, p. 6.

²⁶ Ten pat, p. 2.

²⁷ Ten pat, p. 3.

²⁸ Ten pat, p. 10.

²⁹ Ten pat, p. 11.

³⁰ Ten pat, p. 12.

administracines vietas, ar tvarkydami savo dvarus krašto ir valstiečių labai. Priešingai, žemųjų sluoksnių, gausiausių, mokiniams, kurie mažai laiko tegali skirti mokslui, daugelis žinių yra reikalingos; tuo pačiu metodu mokomi jie patirs tik kenksmingą jo įtaką“³¹.

Taip tiksliai apibūdino J. K. Chodanis feodalų klasės baimę, kad žemesnieji sluoksniai gali imtis krašto valdymo. Jis aiškiau nei visi kiti pabrėžė metodo reikšmę šioje klasių kovos formoje. Pats būdamas dvasininkas ir priklausydamas Lietuvos intelektualų ratui, jis išvalgiai pastebėjo, ką neša su savimi tikrai mokslinis metodas, kuris tuo metu sparčiai formavosi ir Vilniuje jau kai kuriais atvejais buvo nebe toli nuo materialistinio pasaulio reiškinių aiškinimo (A. Sniadeckis gamtos moksluose, J. Lelevelis istorijoje ir t. t.).

A. Cartoriskio ir J. K. Chodanio mintys nebuvo vienišos, jos reiškė daugelio feodalų baimę dėl kylančio liaudies nepasitenkinimo esama padėtimi. Universitetas, kuratoriaus paragintas ir prisiminęs Edukacinės komisijos 1777 m. pasirašytą konkordatą su dvasininkija, projektavo sudaryti tokią pat sutartį su Vilniaus vyskupu dėl pradinių mokyklų. Tokios sutarties juodraštis ir nuorašas, pasirašyti 1821 m. rugsėjo 15 d. Vilniaus vyskupijos atstovo prelato J. Civinskio ir Lietuvos Edukacinės komisijos nario kunigaikščio Konstantino Radvilos dėl parapijinių mokyklų išlaikymo ir administravimo, guli šiandien Centriniam istoriniame Vilniaus archyve (F 567, ap. 2, b. 305, 1154). Šie žmonės, ištyrę sąlygas, kurių reikia, kad vėl pradėtų veikti 1777 m. konkordatas, nutarė, kad 1) reikia pastatyti prie kiekvienos parapijinės bažnyčios namus mokyklai, 2) turi būti visur vienodas „etasas“ direktoriui išlaikyti ir 3) švietimo vadovybės mokymo programos turi būti vienodai vykdomos³². Toliau konstatuojama, kad Vilniaus vyskupijoje iš 265 pasaulietinių (t. y. ne vienuolynams priklausomų) klebonijų pusė jų reikalauja pagalbos statant mokyklas ir mokytojus išlaikant³³. Rašte siūloma, kad nuo 1822 m. sausio mėn. kiekviena klebonija pagal savo pajamas mokėtų tam tikrą mokesį, kurio pakaktų apmokėti 265 mokytojams po 40 rb metinio atlyginimo ir po 5 rb bendroms mokyklų išlaidoms, iš viso 11 925 rb metams. Pagal 1805 m. apskaičiavimus pasaulietinės (t. y. ne vienuolių) dvasininkijos metinės pajamos sudarė 150 000 rb sidabru, todėl 11 925 rb nebūsią daug, juoba kad į tą pačią sumą įeina vargonininko išlaikymas³⁴. Projekte siūloma trejus metus dar nemokėti mokytojams-vargonininkams sutarto atlyginimo, o iš surinktų pinigų statyti mokyklas. Nuo 1825 m. sausio mėn. dvidešimčiai mokyklų jau reikėtų pradėti mokėti iš etatinio fondo ir toliau, statant mokyklas, vis didesniai mokytojų skaičiui mokėti atlyginimus. Kai bus pastatytos visos mokyklos, tada mokytojai gautų po 40 rb per metus atlyginimo ir 5 rb mokyklos reikalams, remontas priklausytų klebonui, kuras ir šviesa — tėvams, o mokytojo maitinimas — klebonijai³⁵. Jei mokyklų statymo ir reguliaraus mokytojo aprūpinimo klausimas buvo pribrendęs ir universiteto pastangas jį išspręsti reikia laikyti teigiamu reiškiniu, tai toje pačioje sutartyje pabrėžiamas parapijinės mokyklos luomiškumas, mokymo turinio siaurumas ir pradinių mokyklų atidavimas vėl bažnyčiai anaipol nepriskirtinas prie pažangiųjų aukštosios Lietuvos mokyklos veiksmų. Sutartyje neabejotinai atsispindėjo J. K. Chodanio memorandumo ir A. Cartoriskio kai kurios mintys. Joje nurodoma, „kad mokymo taisyklės parapijinėms mokykloms remtųsi daugiausia tikyba, pamaldumu bei dora

³¹ VVU Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius, F KC, b. 653, p. 6—7.

³² Lietuvos TSR CVIA, F 567, ap. 2, b. 305, l. 45—46.

³³ Ten pat, l. 46.

³⁴ Ten pat, l. 47.

³⁵ Ten pat, l. 48.

ir protingu pažinimu to, kas yra aplinkui žmogų, kuris skiriamas žemei dirbti. Tos rūšies mokyklos negali būti laikomos židiniu, susietu su vis aukštesnio mokymo laipsniais. Parapijinė mokykla yra žemdirbiui ir pradinė, ir baigiamoji, todėl ji privalo ruošti ne tolesniam mokymuisi, o pradėti ir baigti jo lavinimą. Religijos, dorovės, gerų įpročių, švelnaus elgesio ne tik su žmonėmis, bet ir su gyvuliais įtvirtinimas; matų, svorių, skaičių pažinimas, sujungtas su skaitymu, žolių bei augalų auginimu ir su kitais žemės ūkiui priklausančiais dalykais, padarys iš to žemdirbio gerą krikščionį, dorą žmogų, tvarkingą gaspadorių, kuris be jokių iliuzijų, patenkintas savo luomu, stropiai ir ramiai tenkinsis, atlikdamas savo pareigas³⁶.

Vyskupija nesutiko materialiai ap sunkinti klebonų, o universitetas nei iš savo beneficijų, nei iš dvarininkų jokių lėšų nepasiūlė. Taip ir liko ta sutartis neįsigaliojusi. Ji tik rodo, kaip tuo metu žiūrėjo į liaudies švietimą daugelis liberalinės dvarininkijos ir dvasininkijos, kaip buvo susirūpinta švietimu, kylant pačios liaudies sąmoningumui ir iniciatyvai.

Stiprėjant reakcijai, vis daugiau buvo daroma kliūčių liaudies žmogui per mokslą išeiti iš savo luomo. Carinis švietimo ministras A. Šiškovas, perėmęs 1824 m. ministeriją, pareiškė, kad „mokyti rašto visą liaudį ar didelį jos skaičių duotų daugiau žalos kaip naudos“³⁷. Visa carinė ir feodalinė švietimo politika Lietuvoje siekė neplėsti liaudžiai skirtų mokyklų tinklo, apriboti mokymo turinį, stiprinti tikybos mokymą, šalinti gimtąją kalbą — visa tai turėjo sukliudyti formuotis lietuvių liaudies demokratinei kultūrai. Tačiau, jei visi tie trukdymai gerokai pristabdė liaudies kultūrinį augimą, vis dėlto lietuvių liaudies kovos dėl kultūros tai nepajėgė sužlugdyti. Demokratinė lietuvių pedagoginė mintis visą laiką kovojo prieš mokyklų luomiškumą ir valstiečiui teikiamų žinių apribojimą.

A. Strazdas, S. Stanevičius, S. Daukantas, J. Čiulda ir kiti savo raštais bei praktine veikla reikalavo duoti liaudžiai mokslo gimtąją kalbą, atverti jai duris į visų tipų mokyklas, kartu pripažįstant jai lygias teises su kitais sluoksniais dalyvauti kultūriniam savo krašto gyvenime.

Mokyklų mokslinio tyrimo
institutas

Įteikta
1963 m. balandžio mėn.

ВОПРОСЫ СОЦИАЛЬНОЙ ФУНКЦИИ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ В ЛИТВЕ В I ЧЕТВЕРТИ XIX ВЕКА

М. ЛУКШЕНЕ

Резюме

Статья написана главным образом на основе архивного материала и освещает один из эпизодов истории начального образования в Литве в I четверти XIX в.: стремление феодального класса ограничить и повернуть в выгодном для себя направлении растущую потребность в просвещении в период развития самосознания народных масс.

В I четверти XIX века литовский народ проявляет особенно много инициативы в области просвещения: увеличивается число деревенских школ, полностью содержащихся крестьянами и убогой шляхтой, с преподаванием на родном языке, возрастает число учащихся в приходских

³⁶ Lietuvos TSR CVIA, F 567, ap. 2, b. 305, l. 47.

³⁷ С. А. Князьков и Н. И. Сербов, Очерки истории народного образования в России до эпохи реформ Александра II, М., 1910, p. 201.

школах, причем процент крестьянских детей в средних школьных заведениях достигал в некоторых из них половины всех учащихся, напр., в Западной части Литвы.

Несмотря на неблагоприятные социальные условия эпохи феодализма, постепенно создается прослойка интеллигенции, вышедшей из народа. В дальнейшем она становится основным участником в процессе создания литовской национальной демократической культуры.

Стремления народных масс к образованию порождают 3 основных направления в подходе к вопросу о просвещении народа. Крайне реакционные группы феодального класса видят в крестьянстве только сугубо рабочую силу, для которой необходимы религиозные поучения и некоторые элементарные знания. Либеральное дворянство акцентировало внимание на большей эффективности работы, совершаемой в некоторой степени грамотным рабочим. Поэтому представители данного направления предлагали в начальных школах для крестьян ввести профессиональную подготовку.

Представители третьего направления исходили совсем из другой точки зрения. Они считали, что народным массам нужен свободный доступ не только в приходские, но и в высшие школы без какого-либо ограничения.

Весь этот ряд вопросов в статье освещен очень коротко, основное внимание уделяется попыткам слоев феодального класса воспрепятствовать тенденции народных масс в области образования.

В 1810 г. создается 2-классная (4-хлетняя) Ионишкельская приходская школа, новая по своему реальному профилю, которая работает по программе, составленной членами Вильнюсского университета. Прогрессивная по своему содержанию, эта программа не была согласована с программой средней школы и потому не имела успеха, в то время как старый тип приходских школ с латинским языком обучения был более удобен тем, что подготавливал учащихся к средней школе.

В 1817—1822 годах общественностью и университетом живо обсуждается вопрос о приходских школах. С одной стороны, в 1821 г. выдвигается предложение обязать каждый приход построить каменное здание для школы и обеспечить зарплату приходским учителям. С другой стороны, предлагалось запретить латинский язык в приходских школах, усилить преподавание религии и профессиональную подготовку для крестьянских детей, отделить подготовительные классы при средних школах от приходских школ, т. е. создать 2 типа начальной школы для разных социальных сословий. Приходская школа должна быть первой и последней ступенью в образовании крестьян. Эту мысль особенно поддерживал попечитель А. Чарторыйский. Эту же мысль проводил и проф. Я. Ходани в меморандуме 1823 года, предлагая особый метод преподавания для низших классов и особый — для высших; научный («сциентичный») метод, развивающий способности мышления, годится только для детей правящих классов и особенно талантливых детей из народа. Этот же метод вреден для народных масс в целом.

Высказывались даже мнения (граф Ф. Сесицкий) о том, что настоящее начальное образование вообще вредно: оно отрывает крестьян от земли, создает неудовлетворенных общественным строем людей, подстрекающих другие слои против власти и дворян.

После 1825 г. и особенно после 1831 г., когда царская власть берет дело просвещения на территории Литвы в свои руки, сословность школ узаконивается уставами. Однако, несмотря на тяжелые условия в период самодержавия, литовский народ продолжает борьбу за демократизацию культуры.